

על ההיסטוריוגרפיה של הגרעין הישראלי: בין עמימות לבהירות היסטורית

אבנר כהן

זכי שלום, בין דימונה לזושניגטון: המאבק על פיתוח האופציה הגרעינית של ישראל 1960–1968, מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים באוניברסיטת תל-אביב ומכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה-בוקר, תשס"ד, 334 עמודים.

א. הבעייתיות ההיסטוריוגרפית של חקר הגרעין הישראלי

ישראל היא מדינת הגרעין השישית בעולם, הראשונה והיחידה במזרח התיכון והיחידה עד כה. התעניינותה בנושא הגרעיני החלה מיד לאחר קום המדינה, אבל רק בעקבות עסקת דימונה עם צרפת, בשלהי 1957, החלה בבניית התשתית הגרעינית שלה. כעשר שנים לאחר מכן הגיעה ישראל אל סף המפתח הגרעיני, ובשלהי שנות השישים החלה לחצות אותו.

עובדת היותה של ישראל מדינת גרעין קיבלה פומבי – אם כי לא בצורת הודעה רשמית ומוסמכת – לראשונה ב-1970, לאחר שהסי.איי.א. יידע את הקונגרס האמריקני שהוא רואה בישראל מדינה גרעינית. זמן קצר לאחר מכן הודלף המידע על כך לניו יורק טיימס.¹ מאז התבססה בעולם ההכרה שישראל היא מדינה בעלת נשק גרעיני, למרות אי הוודאות לגבי יכולותיה הפרטניות.

גילויי וענונו מאוקטובר 1986 היו משמעותיים בביסוס ההערכה שיש לראות במדינת ישראל מדינה בעלת תכנית נשק גרעיני בשלה ומתקדמת, כזו שיכולותיה הטכניות דומות לאלה של בריטניה וצרפת יותר מאשר לאלה של הודו ופקיסטן

Hedrick Smith, 'U.S. Assumes that Israelis Have A-Bomb or its Parts', *New York Times*, 18.7.1970; Seymour M. Hersh, *The Samson Option*, New York 1990, pp. 209-215

(שנחשבו אז עדיין 'מדינות סף' גרעיניות). הערכות עוצמתה הגרעינית נותרו ספקולטיביות, וכך גם האומדן של מספר הפצצות שברשותה, אך היותה מדינה גרעינית מתקדמת אינה שנויה עוד במחלוקת.

מאז שישראל נחשבת למדינת גרעין דה פקטו, היא נתפסת כמקרה גרעיני חריג וייחודי. ייחודה נעשה לבולט יותר לאחר שהודו ופקיסטאן ביצעו ניסויים גרעיניים ב-1998 והכריזו שהן מדינות גרעיניות.² בניגוד לכל המדינות הגרעיניות האחרות ישראל מיאנה מאז ומעולם 'לשים' את יכולתה הגרעינית 'על השולחן' – ישראל לא 'הכירה' בבעלותה על נשק גרעיני ואף מעולם לא הודתה או אישרה שיש לה תכנית לנשק גרעיני. נוצר אפוא מצב חריג שבו ישראל ידועה מזה כשני דורות כמדינה גרעינית דה פקטו, אך אינה מעניקה גושפנקה של לגיטימיות ופומביות למעמדה הגרעיני, מבית או מחוץ לו. בעבר ננקטה נוסחת עמימות, שראשיתה עוד בשנות השישים, ועל פיה היא לא תהא הראשונה להציג נשק גרעיני במזרח התיכון.³ נוסחה זו מילאה תפקיד משמעותי ביצירת ההבנות הגרעיניות בין ישראל לארצות הברית ב-1969,⁴ שהן המקור המרכזי למדיניות העמימות הגרעינית הישראלית.⁵

בין שנראה כיום במדיניות העמימות הגרעינית אסטרטגיה ישראלית חכמה (כפי שרוב הישראלים, כולל מחבר הספר שלפנינו, סבורים), או אי תקינות ישראלית אנכרוניסטית שנולדה כצורך מדיני אך הגיע הזמן לתקנה (כפי שמחבר שורות אלה

2 Avner Cohen, 'And Then There Was One', *The Bulletin of Atomic Scientists*, Vol. 54, No. 5 (September-October 1998), pp. 51-55

3 נוסחה מעורפלת זו הייתה לעמדתה הרשמית של מדינת ישראל במארכ 1965, כאשר לוי אשכול, ראש הממשלה, חתם על מיזכר ההבנה הביטחוני בין ישראל לארצות הברית. שמעון פרס השתמש בווריאנט של נוסחה זו עוד ב-1963, כשאלתר תשובה מתחמקת לשאלת הנשיא קנדי בפגישה חפוזת בבית הלבן. נוסחה זו הייתה גם הבסיס לדיונים שניהל יצחק רבין כשגריר בארצות הברית בשלהי 1968. שנה לאחר מכן התקבלה נוסחה זו, על פי פרשנותה הישראלית, גם על דעת ארצות הברית והייתה לבסיס ה'דיל השקט' שנוצר בביקורה הראשון של ראש הממשלה גולדה מאיר אצל הנשיא ריצ'ארד ניקסון. על התפתחות נוסחה זו ראו, אבנר כהן, ישראל והפצצה, תל-אביב וירושלים 2000, עמ' 158-159, 302-305.

4 על הרקע ההיסטורי שהביא להיווצרות ה'דיל השקט' בין מאיר ניקסון ראו, Avner Cohen and William Burr, 'Israel Crosses the Threshold', *Bulletin of the Atomic Scientists*, Vol. 62, No. 3 (May-June 2006), pp. 22-30

5 מאז נעשתה נוסחה זו אנכרוניסטית. הסיבות לאנכרוניזם של הנוסחה והמדיניות שמאחוריה הן ברורות. ברמה האפיסטמולוגית איש אינו מתייחס עוד למעמדה הגרעיני הבסיסי של ישראל כעניין עמום ובלתי ברור. ברמה המדינית, לאחר שהודו ופקיסטאן הצהירו על מעמדן הגרעיני העמימות היא פיקציה. זו הסיבה שכיום איש אינו שואל את ממשלת ישראל על מעמדה הגרעיני – מבית ומחוץ – ולכן גם אינו משתמש בנוסחה זו. אפשר לומר שלמדינת ישראל אין כיום מדיניות מוצהרת חיובית בענין מעמדה הגרעיני. לביקורת על מצבה הגרעיני של ישראל ראו, אבנר כהן, הטאבו האחרון, תל-אביב 2005.

סבור), דומה שהכול יסכימו כי התנהגותה הגרעינית של ישראל ייחודית, חריגה ובעייתית ברמה הנורמטיבית. בשונה משבע המדינות הגרעיניות האחרות,⁶ שפעלו להעניק לעצמן לגיטימציה והכרה במעמדן הגרעיני, ביססה ישראל דפוס התנהגות גרעיני אחר לחלוטין – עמום, סכיופרי, מתחבא, טאבו.

מצב עמום זה מציב אתגר מחקרי מורכב וקשה בפני כל מי שמנסה לחקור את ההיסטוריה הגרעינית הישראלית. קל וחומר כאשר לחוקרים ישראלים שעניינם הוא בניסיון למקם את הנרטיב הגרעיני הישראלי בהקשריו הפנים ישראליים והבינלאומיים, ומחפשים אחר עדויות היסטוריות ישראליות. אתגר זה מורכב בעצם משתי בעיות, שתיהן רבות עוצמה ומורכבות, שדומה שכל מחקר שמושא ההיסטוריה הגרעינית הישראלית מחויב להתמודד עמן, הן ברמה המתודולוגית והן ברמה התוכנית.

בעיה אחת קשורה בהתמודדות עם הקשיים האדירים שמעמידה מדיניות העמימות בפני המחקר ההיסטורי. מדינת ישראל לא מצאה את הדרך להעניק ממד של לגיטימיות לעשייתה הגרעינית הביטחונית, ונושא הפעילות הגרעינית הישראלית היה ונותר, כמעט בכללותו, נושא מסווג. התוצאה היא שעצם אפשרותו של מחקר היסטורי לגיטימי הוא בעייתי ביותר, ויהיו אף כאלה שיאמרו בלתי אפשרי. היסטוריה זו בנויה על חסר ומנושלת מקולות אותנטיים. היסטוריית הגרעין הישראלי נתפסת כסוד הישראלי הכמוס ביותר – כמה זה אירוני על רקע העובדה שהעולם מתייחס לסוד זה כאל 'סוד' גלוי – ו'שומרי החותם' שלו אינם מאפשרים לשום זר להתקרב למקורות המידע. כתוצאה מכך לא עומד לרשות החוקרים כמעט שום חומר ארכיבי אותנטי בנושאים אלה. כמו העשייה עצמה, גם תיעודה ההיסטורי מסווג. לא די בכך שחומר ארכיבי כתוב כמעט אינו קיים, אלא גיבורי ההיסטוריה הזו מנועים מלדבר עליה או לפחות על חלקים משמעותיים ממנה. נוסף על חסר אדיר במקורות ובתיעוד היסטוריים, גם פרסומו של התיעוד שניתן להגיע אליו, חלקי ככל שיהיה, בעייתי וקשה בישראל. על אף העובדה שהצנזורה הצבאית עידנה מאוד את אופי פעולתה בנושאים ביטחוניים בעשרים השנים האחרונות, בנושא הגרעיני היא עדיין אקטיבית ושמרנית. זהו אולי הנושא הביטחוני היחיד שיחסה אליו רציני. הצנזורה מונעת פרסומים שמהם משתמע קיומו של נשק גרעיני ישראלי, וחומר יותר – היא מנסה לכפות על כותבים ישראלים שימוש בשיח

6 לצורך דיון זה אני מתעלם מהמקרה הגרעיני הצפון קוריאני, על אף שגם לו ייחוד משלו. אציין בקצרה שצפון קוריאה הכריזה ב-2003 שהיא מדינה גרעינית, ובאוקטובר 2006 ביצעה גם ניסוי גרעיני. עם זאת, מתייחסים אליה כאל מדינה גרעינית, אם כי בעלת מאגר גרעיני מצומצם. כמעט הכול מסכימים שאין לראות בה מדינה גרעינית בשלה ומתקדמת כשבע המדינות הגרעיניות האחרות. ראוי לזכור שצפון קוריאה, בניגוד לישראל, חתמה על האמנה הגרעינית, ולמרות שהכריזה לאחר מכן על נטישת האמנה מעמדה החוקי והפוליטי מבחינת האמנה נותר בעייתי ושנוי במחלוקת.

אחד ויחיד, שיח עמימות. בתנאי סד כאלה קשה מאוד לייצר היסטוריה גרעינית שתוכל להיות בהירה ובעלת יושרה אינטלקטואלית.

הבעיה השנייה של ההיסטוריה הגרעינית הישראלית כרוכה בצורך לפרש ולהסביר את ייחודו של המצב הגרעיני הישראלי. אם אכן המקרה הישראלי הוא חריג וייחודי מכל המקרים הגרעיניים האחרים, מה גרם לו להיות לכזה? מדוע וכיצד התפתח המקרה הישראלי באופן חריג? מהם מקורות ייחודו, על צדדיהם הפוליטיים והתרבותיים? מהו מקומו של הסיפור הגרעיני הישראלי בנרטיב העידן הגרעיני העולמי?

ב. עמימות גרעינית ומחקר היסטורי

ספרו של זכי שלום, בין דימונה לושינגטון, תורם מעט להבנת הייחודיות ההיסטורית של המקרה הגרעיני הישראלי. כבר בהקדמה מסביר המחבר שלאור רגישות המחקר ובעייתיותו אין כוונתו לעסוק בטיבה של העשייה הגרעינית הישראלית מעבר למה שמצוי במסמכים ששוחררו לפרסום. במודע, בתערוכת של בחירה ואילווצים, המחבר החליט להתרחק מהתחום הבעייתי הזה – חקר העשייה הגרעינית הישראלית והמודוס אופרנדי שלה – ולהגביל את מחקרו באופן כמעט מוחלט לתיאור פרטני של הדיאלוג הדיפלומטי האמריקני-ישראלי בנושא הגרעיני. זהו נושא מרתק לכשעצמו, אך קשה להבין אותו מבלי לנסות ולהציע פירושים לעשייה הגרעינית הישראלית והמודוס אופרנדי שלה, עניין שכאמור שלום אינו מעוניין לגעת בו. אם לבטא זאת באופן ציורי, לא ניתן לטפל במעטפת הדיפלומטית של דימונה מבלי להבין את ליבת הבעיה והמעשה. השניים הללו – הא בהא תלייא.

כותב שורות אלה הצביע במקומות אחרים על כך שכתובה היסטורית בתכתיבי שיח העמימות הרשמי משמעה סירוס ההיסטוריה ועיוותה. ספרו של זכי שלום הוא דוגמה לכך. בין אם שלום אולץ ללכת בדרך זו ובין אם קיבל באהבה את סייגי שיח העמימות הרשמי כאילוץ משמים שלא ניתן בילתו – ועל פי דבריו של שלום עצמו (ראו בהקדמה ובמקומות אחרים) נראה שמדובר במחויבות מחקרית שעומקה רב יותר מאילווצים פורמליים של צנזורה – המחיר האינטלקטואלי שהמחקר משלם על היותו כבול בסד העמימות רב. הוא מתבטא הן בצמצום משמעותי של כיווני המחקר והן במינוח העמום ששלום נאלץ להשתמש בו. שלום אינו מטפל כלל בשאלת הדינמיקה של מטרות מיזם דימונה וכוונותיו, ומאפיינו במינוח הצנזורי המטושטש והמטושטש, 'אופציה גרעינית' או 'פרוייקט דימונה'. מדיניות העמימות אולי דורשת את הסד הזה, אך הוא פוגע במחקר היסטורי לאין שיעור. לאורך כל הספר נמנע שלום בעקביות מלנסות להנהיר לקוראיו – ולו אף ברמז – למה בדיוק הכוונה במינוח העמום הזה. התוצאה היא שאיננו מבינים על בוריים את הוויכוחים והמחלוקות ביחס ל'פרוייקט דימונה' – האם הם היו בהקשר של תורת הביטחון הלאומי, בהקשר הטכנולוגי או בהקשר

המחלוקת עם ארצות הברית? המושגים 'נשק גרעיני' או 'פצצה', שלא לומר 'מפעל הפרדה' ו'מאגר של ליבות פלוטוניום לנשק', אינם קיימים לגבי דידו של שלום, אפילו לא באופן היפותטי (שאותו אין הצנזורה יכולה למנוע). קיים רק המושג העמום והצנזוריאלי 'אופציה גרעינית'. הדבר מגיע לעתים עד כדי אבסורד, כאשר אפילו עמדות הממשל האמריקני מוצגות במונחי 'אופציה' (למשל בעמ' 200), למרות שההתנגדות האמריקנית למיזם דימונה נוסחה כמעט תמיד כהתנגדות לנשק גרעיני, ולא לאופציה גרעינית.

אבהיר מדוע המינוח הזה הוא מסרס ומעוות. למושג 'אופציה גרעינית' יש פשר קונצפטואלי מדויק למדי בין חוקרי תפוצה גרעינית. פירושו זה שונה לחלוטין מהאופן המעורפל והמטשטש ששלום משתמש בו. בספרות הגרעינית מתייחס הביטוי 'אופציה גרעינית' למצב שבו מדינה מחליטה להסתפק בכושר ייצור חומרים בקיעים (פלוטוניום ואורניום מועשר ברמה גבוהה, החומרים שבהם משתמשים בנשק גרעיני) או אפילו באגירת חומר בקיע, אך בפועל אינה מייצרת ואוגרת נשק גרעיני או התקן פיצוץ גרעיני. הדוגמה הקלאסית והמובהקת למדינה בעלת אופציה גרעינית במובן זה היא יפן, מדינה שאגרה כמיות משמעותיות של חומר בקיע, אך אין לה נשק גרעיני, ונחשבת לחברה במעמד טוב של האמנה לאי הפצת נשק גרעיני. אפשר גם לחשוב על 'אופציה גרעינית' כעל מצב שבו גם החומר הבקיע וגם תכנון הנשק נגישים אך אינם ממומשים. 'אופציה גרעינית' הוא המושג מצב עניינים העומד בניגוד למצב שבו יש למדינה נשק גרעיני בפועל.

בישראל, לעומת זאת, בשל שיח העמימות הרשמי יש למושג 'אופציה גרעינית' משמעות שונה. הדיבור על 'אופציה' הוא בחזקת מינוח מרכזי, מטשטש ומעמעם כוונות ומטרות. כשהותר השימוש בביטוי זה, בשנות השבעים, הייתה הכוונה ליצור שיח צנזוריאלי מעורפל שיתאים להבנות הגרעיניות שנוצרו ב-1969 בין ישראל לארצות הברית; כלומר שיח שיאפשר דיבור על יכולת גרעינית ישראלית, אך ימנע בהירות לגבי מעמדה המדויק של אותה יכולת. עם השנים הפך הביטוי 'אופציה גרעינית' לברירת המחדל שהתירה הצנזורה לשימוש במקום המילים האסורות באמירה בישראל – 'נשק', 'פצצה' וכו'. למרות שכמעט שני דורות חלפו-עברו מאז חצתה מדינת ישראל את הסף הגרעיני, השיח הישראלי הרשמי עדיין נותר עמום, מטשטש, מכהה.

במקרה של הספר שלפנינו הדבר בולט במיוחד בחלקים העוסקים בהתנגדות הפנימית למיזם דימונה (פרק 5). כאן השימוש במונח 'אופציה' יוצר לא רק בלבול מושגי של עמדות הצדדים השונים אלא סירוס היסטורי של ממש. למשל, למרות שלום מכנה את חסידי הפיתוח הגרעיני 'מחייבי האופציה הגרעינית', הרי שמאווייהם ושאיפותיהם האמיתיים – עניין ששלום כאמור נמנע מלנתח ולהנהיר – היו שמדינת ישראל תגיע למצב שהוא הרבה מעבר לשלב האופציה. לו היה שלום מראיין בעל פה

גם אישים, הוא היה מגיע מן הסתם למסקנה שחסידי הפיתוח הגרעיני בראשית ובאמצע שנות השישים, ובעיקר זה שעמד בראש המיזם, שמעון פרס, חפצו בחברות מלאה במועדון הגרעיני. הם קיוו שישראל תוכל למצוא דרך לבצע ניסוי גרעיני ובכך להצטרף למועדון הגרעיני. אבל שלום, נאמן למינוח העמימות, מכנה אותם 'חסידי האופציה הגרעינית', ביטוי המבלבל ומעוות את עמדתם האמיתית. לעומת זאת, דווקא אלה ששלום מכנה 'חסידי ההתנגדות לאופציה הגרעינית', כמו למשל יגאל אלון וישראל גלילי, צידדו, ובמיוחד החל מאמצע-שלהי שנות השישים, בכינונה של 'אופציה גרעינית', אבל תוך הדגשה שאל לה למדינת ישראל לחשוך במעמד של מעבר לאופציה, כלומר בהצטרפות למועדון הגרעיני.

ביסודו של דבר, אם כן, השימוש בשיח עמום מביא בהכרח לעיקור ההבנה ההיסטורית ולסירוסה. שימוש כזה משמעו עמעום האמת ההיסטורית. דווקא כאן, כאשר נושא המחקר אפוף ברובדי סודיות ואי בהירות, מחויבותו של ההיסטוריון האקדמי צריכה להיות לנסות ולהבהיר את הדברים במידת האפשר, ולא ליצור שכבה נוספת של בלבול וטשטוש. אם ההיסטוריון מוצא עצמו במצב שמתברר לו – בין כתוצאה מאילוץ הצנזורה או מאילוץ עצמיים – כי הוא נאלץ לכתוב באופן עמום, עדיף אולי להמתין ולא לכתוב דבר מאשר לכתוב מחקר היסטורי עמום ומטשטש. יש לזכור שאידאל המחקר המדעי הוא תמיד דיוק ובהירות, לא עמימות.

אפשר לתמוה על החלטה מחקרית אחרת של שלום: לא להסתייע כלל במקורות שמעבר למקורות הארכיביים הסטנדרטיים. ההיסטוריון העוסק בהיסטורית הגרעיני חייב להיות מודע למגבלות ולחלקיות של המקורות הכתובים. נקודה זו הומחשה לכתב שורות אלה פעם אחר פעם בראיונות שקיים עם אישים שהיו מעורבים בנושא. תומס יוז, מי שהיה ראש מחלקת המחקר והמודיעין במחלקת המדינה האמריקנית בשלהי שנות השישים, חזר על נקודה זו בהרחבה בכל שיחה שניהלתי עמו בנושא זה: דווקא בשל רגישותו הפוליטית העצומה של הנושא כמעט כל החומר הארכיבי המצוי הוא חלקי, מוגבל ולעתים מגמתי. לעתים איש לא העז להעלות על הכתב את הדברים החשובים באמת, כולל המוטיבציות לפעולה. היסטוריון המוותר א-פריורי על חומר שמעבר לחומר הארכיבי הרשמי, בעצם מוותר על הרצון לנסות להבין את הסיפור הגדול הזה.

ג. פירושו של שלום

התוצאה היא ספר מוגבל למדי בשאיפותיו המחקריות. רובו מוקדש לתיאור ההיסטוריה הדיפלומטית האמריקנית-ישראלית הקשורה במיזם דימונה, כפי שהיא עולה מן המסמכים הארכיביים הגלויים, ולניתוח פרטני שלה. הספר מקיף מעט פחות מעשר שנים, החל משלהי שנת 1960, כאשר פרויקט דימונה התגלה לראשונה ועד לסיום

ממשל ג'ונסון ב-1968, השנים שבהן ארצות הברית וישראל מצאו עצמן משני צדי המתרס בשאלת דימונה.

על גב הספר נאמר שהוא 'נדבך חשוב וחדשני בהבנת המהלכים שהובילו לפיתוחה של האופציה הגרעינית בישראל'. באשר לחידושו העובדתיים של הספר אומר רק שאין בספר הרבה חידושים עובדתיים-תיעודיים שאינם מצויים בספרות המחקרית שקדמה לו. שלום עובר באריכות על תיעוד דיפלומטי אמריקני וישראלי, שרובו נחשף ופורסם עוד לפני כעשור. אבל אפילו כהיסטוריה דיפלומטית במובנה המצומצם יש בספר צללים וצרימות. ניכר שהמחבר אינו בקי בפרטי התפתחות מדיניות ארצות הברית בנושא התפוצה הגרעינית בשנות החמישים והשישים. כך למשל בפרק 7, העוסק בדילוג בין אשכול לקנדי, שלום אינו אומר דבר על ההתדיינות האמריקנית-סובייטית בנושא התפוצה הגרעינית בהקשר החתימה על הסכם מוסקבה לאיסור חלקי על ניסויים גרעיניים בקיץ 1963, התקופה שבה נשלחו מכתביו הקשים של קנדי לבן-גוריון ולאשכול. מי שמכיר את הנושא יודע שאי אפשר להבין את לחציו של קנדי על אשכול ביולי 1963 מבלי להתייחס למהלך הגלובלי הרחב יותר שתכנן.

פירושי המחבר על התנהגות הממשל האמריקני תמוהים לעתים. הנה שתי דוגמאות לכך. הראשונה מתייחסת להבחנה החדה ששלום יוצר בין שני שלבים ביחסו של הנשיא קנדי למיזם דימונה. על פי שלום, קנדי החל בתחילה במדיניות ששלום מכנה אותה 'פרופיל נמוך', ובמרכזה שיחת בן-גוריון-קנדי במאי 1961. שנתיים לאחר מכן פנה קנדי למה ששלום מכנה 'מדיניות כתישה'. על פי קריאתי בדיוק באותם מסמכים ששלום מביא, אך גם על סמך שיחות רבות עם אישים שהיו מעורבים במדיניות האמריקנית באותם ימים, אין לדבר על שני אופני מדיניות שונים זה מזה. הסיבה להבדל בין התנהגותו היותר נינוחה של קנדי ב-1961 לבין התנהגותו היותר תוקפנית ב-1963, היא עניינית וקונקרטי. ב-1961 פרויקט דימונה היה עדיין בבנייה ולא היה טעם או אפשרות טכנית לעשות יותר מאשר לדרוש מבן-גוריון התחייבויות מילוליות וכן לבקר באתר. זה בדיוק מה שקנדי עשה בראשית 1961: הוא לחץ בעקשנות וקיבל ביקור אמריקני באתר דימונה, ובנוסף דרש וקיבל התחייבויות מילוליות אישיות מבן-גוריון שהמיזם נועד לצורכי שלום. בנקודה זאת, כשהבנייה הייתה עתידה להימשך עוד שנתיים לפחות, הבטחותיו המילוליות של בן-גוריון (שאוּלַי לא היו מושלמות) נראו לקנדי טובות דיין. המצב השתנה במהירות, לפחות בעיניים אמריקניות, לקראת 1963. ראשית, בניית הכור עמדה להסתיים והיה ברור שהכור עומד להיות 'חם' תוך חודשים בלבד. שנית, באביב 1963 למדה ארצות הברית שישראל החלה בתכנית מחקר ופיתוח טילית יקרה בצרפת, בעלת משמעות גרעינית. נוסף על כך, ארצות הברית הבינה כנראה שישראל 'סידרה' אותה. מסיבות אלה, וכנראה מסיבות מודיעיניות נוספות, היה קנדי מודאג לקראת אביב 1963 ממיזם דימונה. לא היה זה מעבר ממדיניות 'פרופיל נמוך'

למדיניות 'כתישה', כפי שמכנה זאת שלום, אלא המשך אותה מדיניות לנוכח נסיבות משתנות.

הדוגמה השנייה נוגעת לפירוש אחר של שלום על מדיניות קנדי ביחס לדימונה בחודשים האחרונים לנשיאותו. שלום מעלה את הסברה, 'במידה רבה של וודאות', שתגובת הנשיא קנדי לתשובת אשכול באוגוסט 1963 מהווה נסיגה ממדיניות ה'כתישה' הקודמת שלו. שלום כותב 'כי בשלהי כהונתו הפגין קנדי נטיות של "חזרה בתשובה" בכל הנוגע לעיצוב עמדותיו בנושא "פרויקט דימונה" (עמ' 120). שוב, על סמך אותם המסמכים, אבל גם על סמך ידע מתיעוד שבעל פה (כולל שיחות רבות בשנות התשעים עם רוברט קומר, יועצו הבכיר של הנשיא קנדי לעניינים אלה), אפשר לומר שלפירושו של שלום אין בסיס עובדתי. גם כאן הסיבה ליחס הנוח של קנדי היא פרוזאית ופשוטה: תשובת אשכול מאוגוסט 1963 הותירה בבית הלבן ובמחלקת המדינה רושם שהלחץ של קנדי אכן הניב את התוצאות המקוות. אשכול נענה בחיוב למרבית דרישותיו של קנדי, ומשום כך התייחסו אליו בצורה מכובדת ורכה. בעיניים אמריקניות הלחץ עשה את שלו ולא היה צורך בלשון של אימים.

שלום מקדיש כמעט פרק שלם (פרק 11) לביקורם של שליחי נשיא ארצות הברית, תת מזכיר המדינה אווירל הרימן ועוזרו הנשיא רוברט קומר, בישראל בפברואר-מארס 1965; אך דומה שהוא מחמיץ כאן את העיקר. הוא יודע היטב שהתדיינות על הגרעין מילאה תפקיד מרכזי בביקור זה. קומר עצמו סיפר לכותב שורות אלה שהמטרה המרכזית של הביקור הייתה להביא לכך שישראל תעמיד את דימונה תחת פיקוח בינלאומי תמורת סיוע אמריקני ביטחוני. בסופו של המשא ומתן המייגע אשכול דבק באומץ בסירובו להעמיד את דימונה תחת פיקוח בינלאומי, וב-10 במארס 1965 חתם על מיזכר הבנות רך יותר עם ארצות הברית. שלום סוקר כל זאת בדיוק ובהרחבה, אך אינו עומד על ההתניה הסמויה שהמיזכר יוצר בין הנושא הגרעיני לבין התמיכה האמריקנית בישראל בענייני ביטחון.

מיזכר הרימן-אשכול מהווה אבן דרך חשובה ביחסי ישראל ארצות הברית, שכן הוא הוביל את ארצות הברית לראשיתה של מעורבות אקטיבית בצורכי הביטחון של ישראל. עסקת הסקיייהוקים שנחתמה כשנה לאחר מכן הייתה תוצאה ישירה של המיזכר. הייתה זו הפעם הראשונה שארצות הברית הסכימה למכירת מטוסי תקיפה לישראל. על פי המיזכר התחייבה ארצות הברית להבטיח את ביטחונה של מדינת ישראל, כולל סיוע ביטחוני לשמירת יכולת הרתעה אפקטיבית, ואילו ישראל התחייבה לא להכניס נשק גרעיני לאזור. לכאורה, הנושא הגרעיני והנושא הביטחוני אינם נוגעים זה בזה, שכן ישראל רק חזרה על מחויבות מן העבר ומבלי ליצור זיקה מפורשת. אבל לאמיתו של דבר הסכם הרימן-אשכול כונן בפעם הראשונה זיקה מהותית בין הגרעין לביטחון. הייתה זו הפעם הראשונה שהמיזם הגרעיני הישראלי הוכנס למשוואת הדיאלוג

הביטחוני הישראלי-אמריקני. המדובר בהתניה סמויה אבל נוכחת: בתמורה (וגם כתמריץ) לכך שישראל לא תממש את האופציה הגרעינית שלה, התחייבה ארצות הברית לסייע לישראל ברמה הביטחונית ובמיוחד בציווד אווירי שאינו ניתן להשגה באירופה. הייתה זו הפעם הראשונה שמיזם דימונה גמל למדינה כדיבידנדים ביטחוניים. מדינה כישראל שקרובה לגרעון, אך מתחייבת לא לעשות זאת, תזכה בתמיכה אמריקנית לשמירת הרעתה הקונבנציונלית. שלום מחמיץ את כל זה.

ד. האם מיזם דימונה היה 'מחטף' של ראש ממשלה?

אולי הטענה המחקרית החשובה ביותר בספר היא הטענה שעליה חוזר שלום בכמה מקומות לאורך הספר, שכבר מראשיתה של העשייה הגרעינית הישראלית התנהלה 'התדיינות אינטנסיבית מאד במסגרת מה שניתן לכנות האליטה הביטחונית-מדינית-אקדמית-מדעית [...] התדיינות שמהווה תעודת כבוד לחברה הישראלית' (עמ' 9). במקום אחר הוא טוען כי חשוב לומר 'שפיתוח האופציה הגרעינית לא נעשה כמחטף של שניים שלושה ראשי ממשלה בישראל [...] אלא 'האישור לפיתוח "פרויקט" זה, כך ניתן להתרשם מן המחקר, נעשה בידי ההנהגות הלאומיות בישראל בשיקול דעת, בכובד ראש [...], שלובנו במשך תקופה לא קצרה בהתדיינות גלויה וחשאית בין אישים שהייתה להם נגיעה לנושא במערכת הציבורית והאקדמית' (עמ' 4). במקום אחר אומר שלום כי 'ההתדיינות בנושא פיתוח האופציה הגרעינית היא "אות כבוד" למדינת ישראל ולחברה בישראל' (עמ' 98).

בניגוד לזכי שלום, אני סבור שהצגה וניסוח אלה טועים ומטעים. בספרי ישראל והפצצה והטאבו האחרון (וכן בפרסומים אחרים) הצגתי בהרחבה נרטיב שונה לחלוטין מזה שמציג שלום בנושא זה. לתפיסתי, ראשיתו של המיזם הגרעיני הישראלי בשנים 1955-1958 אכן הייתה בגדר של מעין 'מחטף' של בן-גוריון. באותם ימים כללי המותר והאסור השלטוניים עדיין לא נוצקו, ולכן ראשיתו של המיזם הגרעיני אינה שונה מהותית מאותו מודוס אופרנדי שהביא את בן-גוריון להחליט לבדו על מבצע סיני ב-1956 או על חטיפת אייכמן ב-1960. היה זה מודוס אופרנדי שונה לחלוטין מזה שהביא את מנחם בגין להורות על הפצצת הכור העיראקי ב-1981. במקרה דימונה, ראשי המיזם ומנהליו, כולל בן-גוריון עצמו, השתמשו בדיבור מעורפל מכוון על בניית תשתית טכנולוגית ובניית אופציות לעתיד כדי להסתיר, גם מפורומים פנימיים, את כוונותיהם ושאיפותיהם האמיתיות. הם עשו זאת תוך שימוש בוטה באיסורי הצנזורה שמנעה אז – כמו היום – כל אמירה עובדתית על הנושא. הם ידעו שהתדיינות ישירה על המאויים והשאיפות האמיתיים תחולל ויכוח והתנגדות אמיתיים, ובכך יחשפו את העשייה להתנגדות אמיתית מבית. זהו נרטיב היסטורי שונה לחלוטין מזה שמציג שלום.

דווקא על שום הבדלי התפיסה והגישה בין שלום לביני ציפיתי בכליון עיניים לראות אילו ראיות ותיעוד שאינם מוכרים לי יביא שלום לביסוס עמדתו החדשנית. לאכזבתי הרבה האמירות הללו לא גובו בשום תיעוד היסטורי חדש. כל מה ששלום מביא, ובקצרה, הוא סיכום של מידע ידוע על הוויכוח הפנימי שהיה בישראל בשנות השישים: הסתייגויות ראשי אחדות העבודה, פעולת הוועד לפירוז גרעיני של המזרח התיכון מייסודו של אליעזר ליבנה, והאמביוולנטיות של המפלגות הציוניות לגבי העלאת הנושא. למרבה הצער, שלום לא מציג חומר תיעודי חדש על הדיונים שהיו או לא היו מאחורי הקלעים בנושא דימונה. הבטחותיו והצהרותיו בהקדמה ובמקומות אחרים בספר נותרות בחזקת הבטחות חסרות כיסוי. שלום גם לא מציג תיעוד ביחס לפיתוח גרעיני במקומות אחרים בעולם כדי לתת בסיס השוואתי לטענותיו. גם כאן הצהרותיו המשוות נותרות חסרות כיסוי.

הספר לוקה בחסר גם בהיבט הצורני, ועריכתו מעט רשלנית. היה ראוי שהעורך יארגנו ביתר קפידה. והרי כמה דוגמאות: פרק 6 העוסק בהתפטרות בן-גוריון מונה ארבעה עמודים בלבד. פרק 12, העוסק בתקשורת הדיפלומטית בשנת 1965, מכונה 'המאמץ האחרון של הממשל להשיב את הגלגל אחורנית', למרות ששלום יודע שהמאמץ האחרון של ממשל ג'ונסון בנושא הגרעיני הישראלי נעשה לקראת סיום ימיו, בנובמבר 1968, שכן הוא עצמו כותב על כך בהרחבה בפרק הבא של הספר. לא ברור, לכן, מדוע נבחרה לפרק כותרת כה שגויה. פרק 13 ארוך מאוד (כחמישים עמוד) ועוסק בשורה של עניינים שטוב היה לו היו מופרדים. הגהה קפדנית יותר הייתה מצמצמת את מספר הטעויות השוליות: בעמוד 215 כתוב שמיזכר דין ראסק בנושא התפלת מים יצא ב-21 במאי 1967, אך כפי שמציינת הערת השוליים, המסמך הזה הוצא ב-21 במאי 1966; בעמוד 217 נדפס 'שאלת ההתליה' כשהכוונה היא ל'שאלת ההתניה'; בעמוד 68 מדובר על 'הוועדה הבינלאומית לאנרגיה אטומית' למרות שהכוונה כמובן היא ל'סוכנות הבינלאומית לאנרגיה אטומית'.

ההיסטוריוגרפיה של סיפור דימונה עדיין משוועת לעבודות חדשות, אמיצות ומקוריות.